

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

5-2020

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

А.Оқбоев, Н.Муталлиев
Параболо-гиперболик тенглама учун Трикоми масаласи.....6

КИМЁ

И.Аскарлов, А.Хаджикулов
Хурмо экстрактларининг антиоксидантлик хусусиятларини ўрганиш.....10

А.Ибрагимов, Т.Амирова, А.Иброхимов
Матоларни кимёвий таркибига кўра сертификатлаш ва таснифлашга доир.....15

И.Аскарлов, М.Ҳожиматов, Ф.Абдугаппаров
М-ферроценилбензой кислотасининг метиллолдитиомочевина билан реакциясини ўрганиш.....19

М.Акбарова
Синтетик кир ювиш воситаларининг кимёвий таркиби ва атроф муҳитга таъсири.....24

БИОЛОГИЯ, ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

А.Гадоев, Х.Комилова, Г.Гадоева
Қува туманида уй ҳайвонларининг саркоспоридийлар билан зарарланиши.....29

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ИҚТИСОДИЁТ

З.Таджибаев
Рақамли иқтисодиёт нима?32

ТАРИХ

А.Азизов
Замонавий этнологик тадқиқотларда ҳайвонот олами билан боғлиқ қарашларнинг назарий-методологик талқини37

З.Раҳманов, Р.Муродалиев
Фарғона вилояти ҳудудидаги мозор-кўрғонларни ўрганиш бўйича янги тадқиқот.....43

Ж.Адилов
Александр Бекович-Черкасский Хивага юришининг тарихи тарихий-географик тадқиқотлар контексти жиҳатидан.....50

Ж.Тоғаев
Тарихий реконструкция масаласига доир баъзи мулоҳазалар.....55

Қ.Пўлатов
XX асрнинг 20-50-йилларида ўзбек театр ва кино санъати мафкуравий тарғибот қуроли сифатида61

М.Тухтаева
Муслмон ренессанси даврида Марказий Осиёда ҳунармандчилик (IX-XIIасрлар)....65

Б.Аббасов
Ўзбекистон ССРнинг Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллардаги иқтисодий ривожланишида қишлоқ хўжалигининг тутган ўрни.....70

АДАБИЁТШУНОСЛИК

З.Раҳимов
Бадий тил ва ижодкор маҳорати.....75

УДК: 9(58):798.1:008(09)(1920-1956йй)(584.4)

XX АСРНИНГ 20-50-ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК ТЕАТР ВА КИНО САНЪАТИ МАФКУРАВИЙ ТАРҒИБОТ ҚУРОЛИ СИФАТИДА

УЗБЕКСКИЙ ТЕАТР И КИНО КАК ОРУЖИЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОПАГАНДЫ В 20–50-е ГОДЫ XX ВЕКА

UZBEK THEATER AND CINEMA AS A WEAPON OF IDEOLOGICAL PROPAGANDA IN 20-50-IES OF XX CENTURY

Қ.Пўлатов¹¹ Қ.Пўлатов

— Фарғона давлат университети мустақил тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақолада собиқ советлар ҳокимияти даврида амалга оширилган «маданий инқилоб» сиёсатининг кино ва театр соҳасига бўлган таъсири, совет давлатининг маданиятни мафкуралаштириш сиёсати ва уни амалга ошириш борасидаги ҳаракатларининг миллий маданиятда намоён бўлиши, кино ва театр соҳаси учун кадрлар тайёрлаш тизимини совет мафқураси томонидан жорий этиш жараёни тадқиқ этилган.

Аннотация

В статье исследуется влияние политики "культурной революции", осуществленной в период правления бывшей советской власти на сферу кино и театра, политика идеологизации культуры советского государства и отражение его усилий по ее реализации в национальной культуре, процесс внедрения советской идеологией системы подготовки кадров для кино и театра.

Annotation

In the article, the impact of "Cultural Revolution" policy, which was carried out during the reign of the former Soviet power, on the sphere of cinema and theater, the policy of the Soviet state on the ideology of culture and its manifestation in the national culture of its actions towards its implementation, the introduction of the personnel training system for the cinema and theater industry by the Soviet ideology was studied.

Таянч сўз ва иборалар: совет ҳокимияти, маданият, театр, кино, маданий инқилоб, мафкура, коммунистик мафкура, миллий маданият, тарғибот, ташвиқот.

Ключевые слова и выражения: советская власть, культура, театр, кино, культурная революция, идеология, коммунистическая идеология, национальная культура, пропаганда, агитация

Keywords and expression: Soviet power, culture, theater, cinema, Cultural Revolution, ideology, communist ideology, national culture, propaganda.

XX аср совет давлати ва унинг таркибида бўлган Марказий Осиё давлатлари тарихини ўрганиш, хусусан, Ўзбекистоннинг мустабид совет тузуми шароитидаги миллий масала, маданият, кино ва театр санъати муаммоларига доир илмий изланишлар дунёнинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида олиб борилмоқда. Уларда, жумладан, совет давлати ҳукмронлиги йилларида Ўрта Осиё давлатлари маданий ҳаёти, кино ва театр санъатининг шаклланиши ва ривожланиши, унга коммунистик мафқураининг таъсири, хусусан, ўзбек халқи маданий ҳаётидаги трансформация жараёнларига доир бир қатор устувор йўналишлар ўрганилмоқда.

XX асрнинг биринчи чорагида совет давлатининг маданиятга муносабати жамият ҳаётининг барча кўринишлари, хусусан, кино

ва театр соҳасида ҳам ўз аксини топди. Асрлар давомида мавжуд бўлган миллий, диний қадриятлар, урф-одат, анъаналар ва байрамлар бекор қилинди, улар ўрнига пролетар [1,294] номи остидаги совет қадриятлари зўравонлик билан жорий этилди. Социалистик маданият ўз табиати ва мазмунига кўра тоталитар хусусиятга эга бўлиб, унда асосий эътибор ҳукмрон коммунистик партия ва совет давлати манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилди. 1946-1948 йилларда ВКП (б) МҚ нинг адабиёт ва санъат бўйича бир қатор қарорлари чиқди: 1946 йил 14 августда «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида» [2,165], 1946 йил 26 августда «Драматик театрларнинг репертуари ва уни яхшилаш тадбирлари ҳақида», 1948 йил 10 февралда «В.Мураделининг «Великая дружба» («Буюк

дўстлик») операси ҳақида», 1948 йил 11 сентябрда «Крокодил» журнали ҳақида» [3,261] ги ва бошқа қарорларда А.Ахматова, М.Зощенко, В.Мурадели кабиларнинг асарлари ғоясиз, буржуа мафкурасини тарғиб қилувчи асарлар сифатида қораланди. Мазкур қарорлар маданият борасидаги советларга хос зўравонликларнинг аниқ мисоли эди. Уларнинг бир тўпламда нашр этилиши маданият соҳасига «дастуруламал» бўлиб хизмат қилишини таъминларди. Чунки уларда халқнинг тафаккурига тез таъсир кўрсата оладиган ва унга энг яқин бўлган маданиятнинг муҳим тармоқлари – адабиёт, шеърият, театр, кино ва опера санъатлари мафкуравий исканжага олинди [4,139].

Совет ҳокимияти ўрнатилиши, республика, хусусан, унинг пойтахти Тошкентда театр соҳасининг кенг жонланиши ва жамоатчиликнинг санъатга қизиқишини мустаҳкамлаш учун керакли шароит вужудга келтиришни ҳам тақозо этди. Натижада ўзбек театри учун бинолар мусодара қилиниб, театр учун мослаб берилди, махсус ёзги бино қуриш ишлари ҳам муҳокама қилинди. 1919 йил апрель ойида Тошкент Эски шаҳар ижроия қўмитаси республика ҳукуматининг топшириғига биноан «Турон» жамияти маданий-маърифий секцияси билан биргаликда лойиҳа ишларини тугаллайди ва Маориф Халқ Комиссарлиги 1919 йил 6 майдаги коллегиясида бинони давлат маблағи ҳисобига қуриш юзасидан қарор қабул қилади. Янги иқтисодий ислохотлар даври, мамлакатдаги давлат тўнтаришининг оқибатлари яққол кўриниб турса-да, Маориф Халқ Комиссарлигининг 1919 йил 6 декабрь кунини бўлиб ўтган коллегиясида Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида «катта театр» барпо этиш юзасидан қарор қабул қилиниб, бу борада тегишли ишлар бошлаб юборилди [5,51].

Совет давлатида саҳна асарларига содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни кенг халқ оммаси онгига сингдирувчи восита сифатида қаралди. Театрларда қўйиладиган асарлар тўлиқ маънода тарғибот-ташвиқот ролини ўйнади. Масалан, Ўзбекистонда ер-сув ислохоти даврида совет давлатининг аграр сиёсати моҳиятини кенг халқ оммасига тушунтириш учун ўша даврда «Агитсуд» лар ҳам ташкил этилди. «Агитсуд» бадий ҳаваскорлик тўғарагидан иборат кичик театрлаштирилган жамоа бўлиб, унинг

иштирокчилари одатда оддий халқ ичидан чиққан, бойларга нисбатан «нафрати» кучли бўлган камбағал деҳқонлардан ташкил топган. «Агитсуд» да ўз ерини совет давлатидан яшириб қолишга уринган ер-мулк эгаси камбағал суд иштирокчилари томонидан суд қилинган [6,81-86]. Мана шундай труппалардан яна «Кўк қўйлак» труппалари ҳам кенг ёйилган эди. Бу труппалар ҳам совет мафкураси билан суғорилган асарлар яратишда фаоллик кўрсатди [7,21].

Умуман, Ўзбекистонда театр санъати Марказ театрларидан андоза олиб, компартиянинг кўрсатмаларига амал қилган ҳолда, асосий эътиборни театрнинг бадий-эстетик дидини шакллантириш вазифасига эмас, балки ундан мафкуравий-сиёсий мақсадда фойдаланиш масаласига қаратди. Айни пайтда билим ва маҳоратга эга бўлган миллий театр труппаси жамоалари ва уларга бефарқ бўлмаган миллий зиёлилар театр хусусидаги ўз фикр-мулоҳазаларини матбуот орқали халққа етказишга ҳаракат қилдилар. XX аср бошларига келиб шаклланиб бўлган миллий зиёлилар халқнинг маданий савиясини юксалтириш, уни ижтимоий тузумни тушуниб етиш даражасига олиб чиқиш мақсадида маориф соҳасидаги ислохотлар билан бирга, санъат соҳасида ҳам ҳаракат бошладилар. Улар турли саҳна асарларини қўйиш билан бирга тобора халқ оммаси ичига кириб бордилар.

XX аср биринчи чорагида совет давлати мафкуравий тизимининг яратилиши ва у орқали аҳолига сиёсий-мафкуравий таъсир ҳамда тазйиқ ўтказиш механизми ишлаб чиқилиши янги турдаги мактаб, оммавий ахборот воситалари, маданий оқартув муассасалари, тарғибот ва ташвиқот тизимини яратиш ва шакллантириш билан биргаликда амалга оширилганлиги боис, 1930 йилларнинг ўрталарига келиб, энг оммавий ва муҳим соҳага айланиб улгурган кино санъатидан икки муҳим вазифани бажариш талаб этилди [8,103-104]. Булардан биринчиси, мамлакатда қуриладиган янги социалистик жамиятга мос, марксча-ленинча мафкурани тарғиб этишга йўналтирилган, иккинчиси эса, социалистик қурилишни, иқтисодий соҳадаги янгиликларни омма орасида ёйишга қаратилган асарлар яратиш вазифаси эди. Масалан, биргина ака-ука Георгий ва Сергей Васильевлар яратган

«Чапаев» фильмини 1935 йилнинг бир неча ойи ичида Ўзбекистоннинг шаҳар, қишлоқларида икки миллион томошабин кўришга улгурди [9,31].

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ватанни фашист босқинчиларидан ҳимоя қилиш истагида театр ва кино санъати фидойилари ўз маҳоратларини намоиш этиш [10] орқали аскарларга руҳий қувват бағишлашга бел боғладилар. Ўзбек ёзувчилари эса адабий асарлар учун даврнинг ўткинчи мавзуси ва ўткинчи қаҳрамонлари эмас, балки халқ хотирасидан мустаҳкам ўрин олган тарихий воқеалар ва тарихий шахсларга мурожаат этдилар. Бу ҳақиқатни теран ҳис қилган ёзувчилар шу йилларда халқнинг тарихий ўтмишига мурожаат этиб, қурашаётган халқнинг руҳига руҳ, ғайратига ғайрат, шижоатига шижоат қўшувчи тарихий шахсларни ўз асарлари учун қаҳрамон қилиб олдилар. Уйғун ва Иззат Султон «Алишер Навоий», Ҳамид Олимжон «Муқанна», Мақсуд Шайхзода «Жалолиддин Мангуберди», Ойбек эса «Маҳмуд Торобий» драмаларида [11,7] ўзбек халқига хос бўлган мардлик ва жасорат тимсолларини бадиий гавдалантирдилар. Умуман, ватанпарварлик мавзуси кино ва театр санъатида асосий мавзу бўлиб қолди [12]. Ўзбек кинематографияси ходимлари уруш йилларида қисқа метражли фильмлар туркумини – киноновеллалар, киноҳикоялар, очерклар, сатирик саҳначалар, шунингдек, фронтдаги жангчилар учун «Фронтдаги дўстлар», «Ватан армуғони», «Фронтга концерт» сингари махсус фильм-концертлар яратдилар. Киножурналлар саноат, қурилиш, транспорт, қишлоқ хўжалиги, ирригация соҳаси меҳнаткашларининг ишини, фан ва маданият, санъат ходимлари фаолиятини акс эттирди. Ўзбекистон жангчиларининг уруш фронтларидаги қаҳрамонона жасоратлари ҳикоя қилинди. Шунингдек, уруш йиллари Тошкентда суратга олинган М.Роммнинг «217-рақамли одам», Л.Луковнинг «Икки жангчи», Тошкентда экранлаштирилган «Александр Пархоменко», [13] А.Зархиннинг «Уни Сухэ-Батор дейдилар» фильмлари фронтдаги дўстлик, халқнинг мафкуравий, ахлоқий бирдамлиги ҳақида ҳикоя қилувчи фильмлар бўлиб қолди.

Кинонинг ташвиқотчиликдаги роли оширилиши билан 1946 йилдан мамлакатда кино санъатини янада кенгайтириш йўллари

очиқ берилди. Ўзбекистон КП МҚ Х съездида ҳам партия ва совет ташкилотларига ўз манфаатини кўзлаган ҳолда, кинотеатрлар сонини янада ошириш вазифаси юкланди. Натижада урушдан кейинги беш йилликда кинотеатрлар сони урушдан аввалгига нисбатан 22,4 фоизга ошди. 1948 йилнинг ўзида 101 та қўшимча кино қурилмаси, 43 та кўчма кино ташкил этилди. Республиканинг кўп жойларида овозли кинолар намоиши йўлга қўйилди.

Ўзбекистон ССРда кинофильмлар намоиш этилувчи жойлар сонини ошириш, янги кинотеатрлар қуриш, автомашина ва киноаппаратлари сотиб олиш кўзда тутилди. Қишлоқ жойларда кино хизматини яхшилаш учун жойларга, хусусан, янги ўзлаштирилаётган ерларга 2 тадан киноаппарати ўрнатилган 20 тадан ортиқ автомашиналар юборилди. Бу вазифалар 1949 йилда мамлакатга камида 2 миллион тонна пахта етказиб беришлари учун колхозчиларга ёрдам, маданий ҳордиқ сифатида олиб борилди [14]. Айти пайтда Тошкент киностудияси «Пахтани ўтдан сақла» номли киноочерк ҳам чиқарди. Ўзбекистон кинематография вазирлиги 1949-1952 йиллар учун уч йиллик режа ишлаб чиқди. Бу режага мувофиқ Ўзбекистон ҳаётининг энг муҳим кунларига бағишлаб камида 3 та фильм ишлаб чиқариш режалаштирилганди. Бу фильмларда янги ерларнинг ўзлаштирилиши, Фарҳод ГЭС қурилишлари акс этиши керак эди [14].

Ўзбекистонда кино санъати ривожланишида Республика раҳбари У.Юсуповнинг хизматлари борлигини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Бу йилларда ўзбек кино усталари республиканинг Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги ҳаётини ҳужжатли фильмларда муфассал тасвирлаб бордилар.

Уруш йилларида мамлакатнинг ғарбий районларидан кўчирилган 30 дан ортиқ театр жамоалари, эстрада ансамбллари, мусиқа ўқув юртлари Ўзбекистонга кўчирилди. Хусусан, Москва инқилоб театри, Ленин комсомоли номидаги Москва театри, Москва давлат яхудийлар театри, Иван Франко номидаги Киев академик театри, Харьков рус опера театри шулар жумласидандир. Бу жамоаларнинг Ўзбекистондаги фаолияти республика колхоз ва совхозлари, ўқув муассасалари ва ташкилотлардаги бадиий ҳаваскорлик жамоаларининг ишини

ривожлантиришга катта ҳисса бўлиб қўшилган эди [15, 93].

Театр соҳаси мафкура фронтида ташвиқот ва тарғибот куралига айланиб борди [16]. Ўзбекистондаги театр тараққиётини рус маданияти билан боғлаш мақсадида, ўзбек ва рус театрларининг ўзаро муносабатлари масаласи, «Октябрь инқилоби»нинг миллий театрлар ҳаётидаги «улуғ» ролини мадҳ этиб, миллийлик руҳини инкор этувчи асарлар яратилди.

Хулоса қилиб айтганда, кино, театр соҳасида октябрь давлат тўнтаришидан

кейин юзага келган воқелик шуни тақозо этдики, шу даврга қадар мавжуд бўлган асарлар эскирган ва «инқилобий» ҳаётдан узоқ деб талқин қилинди. Замонавий «инқилобий» руҳ билан суғорилган асарлар кучайиши борасидаги коммунистик партия талаблари ҳам ошиб борди. Бу вақтда ўзбек адабиётига инқилобий ғоялар кириб, даврнинг «илғор» кишилари бўлмиш «коммунист» лар образини яратиш борасида бир қатор ишлар амалга оширилди.

Адабиётлар:

1. Ленин В.И. Тўла асарлар тўплами. 31-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1977.
2. Ишанходжаева З.Р. Репрессивная политика советской власти и культура Узбекистана: трагедия выживания (1925-1953). — Т.: Tafakkur, 2011.
3. Новейшая история Отечества. XX век. Учебник для вузов. В двух томах. Том 2. — М.: ВЛАДОС, 1999.
4. Мустафаева Н.А. Мустамлака ва совет даври тарихшунослигида Ўзбекистоннинг XX аср маданияти. Тарих фан. докт. ... дис. — Т., 2016.
5. ЎзРМДА. Р-25-фонд, 1-рўйхат, 215-йиғма жилд, 51-варақ.
6. Узбекский советский театр. Книга первая. —Т.: Фан, 1966.
7. Музыкали драма ривож топсин // Совет Ўзбекистони санъати. — 1980. — № 7.
8. Цюзь О.В. Поиск «большого стиля» в искусстве сталинской эпохи (середины 1930 — начало 1950-х гг.). Дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2014
9. Акбаров Ҳ.И. Сехрли ёғду. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.
10. Қизил Ўзбекистон. — 1943 йил 11май.
11. Жўраев Ф. Ярим асрлик йўл // Совет Ўзбекистони санъати. — 1979. — № 12
12. Ильин А. Ўзбекистоннинг илғор санъаткорлари фронтга // Қизил Ўзбекистон. — 1942 йил 18 нояб.
13. Қизил Ўзбекистон. — 1942 йил, 6 август.
14. Калонов З. Меҳнаткашларга кино хизматини янада кучайтирайлик // Қизил Ўзбекистон. — 1949 йил, 9 июль.
15. ЎзРМДА. Ф-2081, 1-рўйхат, 108-йиғма жилд, 93-варақ.
16. Фуломов Р. Санъат ходимлари ўртасида мафкуравий ишларни кучайтирайлик // Қизил Ўзбекистон. — 1947 йил 14 декабрь.

(Тақризчи: М.Исомиддинов - тарих фанлари доктори, профессор).